

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

БЕЗВЕРХИЙ Валентин Борисович

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ
МІЖ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ
І ДЕРЖАВОЮ В УКРАЇНІ:
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 23. 00. 02—політичні інститути і процеси

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ — 1995

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті національних відносин і політології НАН України.

Науковий керівник доктор філософських наук, професор Рудич Фелікс Михайлович.

Офіційні опоненти:

1. Доктор політичних наук, професор Бабкіна Ольга Володимирівна.
2. Кандидат юридичних наук, доцент Шмоткін Олексій Вікторович.

Провідна організація Інститут держави і права ім. В. М. Коцького НАН України.

Захист відбудеться « _____ » _____ 1995 року
о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 01. 67. 01
в Інституті національних відносин і політології НАН України,
адреса: 252011 Київ-11, вул. Кутузова 8, Інститут національних
відносин і політології НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України, адреса: 252011 Київ-11, вул. Кутузова 8, Інститут національних відносин і політології НАН України.

Автореферат розісланий « _____ » _____ 1995 року

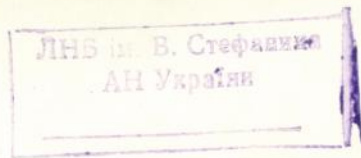
Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Левенець Ю. А.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00755453 (Т)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Протягом останніх трьох століть на політичне буття європейської цивілізації суттєво вплинули ряд теорій, в тому числі концепти громадянського суспільства, правової держави, суспільного договору тощо. Виникнувши на зламі епох Середньовіччя та Нового часу і увібравши в себе надбання суспільної думки античності, вони відігравали роль системомобілізуючих утопій та ідеологій буржуазних революцій. Згодом, реалізувавшись як головні засади європейської цивілізації, ці ідеї почали сприйматись західним суспільством у вигляді аксіоми, що в певній мірі знизило до них інтерес політичної науки.

Відновлення інтересу до цих теорій спостерігається з моменту з падінням тоталітарних режимів у країнах Східної та Центральної Європи. Ідея громадянського суспільства знову набула приблизно такого ж значення, яке вона мала в 17 - 18 ст. на Заході. Причому центральним моментом стала саме проблема взаємовідносин між державою та громадянським суспільством. Це пояснюється перш за все тим, що у тоталітарній системі громадянське суспільство поглинуто партією-державою, яка етатизує та уніфікує всі сфери людського буття. Тому й не дивно, що однією з передумов процесу трансформації стала ідея про необхідність утворення незалежних від держави суспільних інститутів, розподілу сфер діяльності між суспільством та державою. Фактично, увесь процес змін у соціально-економічних та

політичних системах посткомуністичних країн почав ідентифікуватися з оформленням взаємовідносин між громадянським суспільством та державою.

Характерною особливістю цих процесів є те, що з розпадом СРСР, в нашій державі відбувається не просто трансформація політичного режиму, але й поновлення історичної традиції власної державності. Одночасно має місце відокремлення від держави інститутів громадянського суспільства.

Українська нація на нинішньому етапі стоїть перед вибором подальшого шляху свого розвитку. Одним з головних варіантів є так зване "повернення у Європу", тобто прийняття загальноєвропейських цінностей, серед яких чільне місце посідають громадянське суспільство та правова держава. Ця обставина і викликає портебу у вивченні та узагальненні досвіду цивілізованих взаємовідносин між ними, пропаганди серед широкого загалу концептуальних підходів до цієї проблеми з метою трансформації політичної культури українського народу від тоталітарної в демократичну. Крім того, перед політологією стоїть завдання за умов модернізації суспільно-політичного устрою всебічно проаналізувавши його сучасний стан та використовуючи світовий досвід, окреслити основні тенденції, що визначатимуть характер цих взаємовідносин і спробувати окреслити їхню перспективну модель, враховуючи при цьому чинники як традиціоналістського так і новаційного характеру. Зазначені обставини і надають даній проблемі дисертаційного дослідження великого загальнотеоретичного і практичного значення.

Ступінь розробки проблеми. Предмет дисертаційного дослідження знайшов своє відображення в науковій літературі як філософсько-методологічного так і політологічного плану.

Проблеми взаємовідносин між громадянським суспільством і державою були досить ґрунтовно висвітлені в класичній філософській думці Платоном, Аристотелем, Т.Гоббсом, Дж.Локком, Б.Спінозою, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегелем, К.Марксом.

Принципи взаємовідносин громадянського суспільства та держави розроблялися також основоположниками політичної соціології Г.Спенсером, Л.Гумпловичем, В.Вундтом, В.Липинським М.Карєєвим, які здійснили всебічний аналіз досліджуваної проблеми, заклавши підвалини для її подальшого вивчення на прикладному рівні. Розуміння суті інституалізації цих відносин та механізмів їх регулювання за допомогою правових актів викладено в творах Б.Чичеріна і Б.Кістяківського, які безпосередньо займалися колом питань, що висвітлюються в дисертаційному дослідженні.

Не можна не відмітити, що Історія розвитку теорії взаємовідносин громадянського суспільства і держави висвітлена все ж недостатньо. Крім синтетичних досліджень цієї проблеми, існує лише невелика кількість робіт, у яких аналізуються підходи до неї античною філософією. Особливу цінність у цій групі мають роботи, написані відомими філософами та істориками філософії кінця 19 - початку 20 століття В. Бузескулом, В. Вінде́льбандом, Є.Трубецьким. Вже тоді ними здійснювалася спроба актуалізації філософської спадщини античності, застосування її універсальних ідей у сучасній суспільно-політичній практиці.

Приблизно в такому ж напрямку розроблялася і історія розвитку цих ідей у Новий час. Однак, тут проглядається дещо інший методологічний підхід. Оскільки, на відміну від античних філософів, мислителі Нового часу намагалися досить ґрунтовно і широко окреслити проблему взаємовідносин між громадянським

суспільством та державою, вивчення їхньої спадщини вимагає дослідження більш конкретного за тематикою. При визначенні методологічних підходів до дослідження вищевказаного масиву літератури, велику цінність мають роботи І.Лисяка-Рудницького, В.Потульницького, Б.Гаєвського, С.Рябова, В.Бебика, Д.Луковської, В.Нерсесянца, К.Гаджієва, А.Валіцького.

Ряд науковців, досліджуючи феномен тоталітаризму, звернули увагу на те, що серед його генетичних ознак центральне місце посідає процес поглинання державою громадянського суспільства. Тому, вивчаючи механізм функціонування тоталітарної системи, вони ґрунтовно дослідили специфіку відносин між ними у цей період (Х.Арендт, З.Бжезинський, Ф.Хайек, Р.Андерсон, Л.Гаррі, Ж.Желев, Ю.Шаповал).

Особливу групу складають дослідження, присвячені періоду "стабільного тоталітаризму". Автори переважної більшості цих публікацій звертають увагу на формування специфічної системи "індустріальної демократії" і "тоталітарного плюралізму", тобто передумов для відокремлення громадянського суспільства від держави (Д.Поркет, Е.Гудмен, Д.Хук, Д.Геті, Д.Сканлан).

Кардинальні зміни у політичному устрої посткомуністичних держав покликали до життя цілу серію наукових досліджень, у яких теорія взаємовідносин між громадянським суспільством і державою пережила своєрідний ренесанс. Вперше, після кількох десятиліть замовчування та висвітлення у тенденційному вигляді, вчені не тільки аналізували основні концептуальні підходи, але й намагалися прикласти їх до сучасної ситуації. Ціла група авторів безпосередньо ставили формування громадянського суспільства у залежність від розбудови правової держави, розглядаючи це як двуєдиний діалектичний процес (В.Бабкін, М.Михальченко,

В. Шинкарук, В. Пазенок, Ю. Пахомов, В. Якушик, В. Геєць,
Є. Бистрицький, А. Селігман, І. Кравченко).

Значна кількість публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених присвячується аналізу процесів, що протікають у посттоталітарному суспільстві. Специфіка становлення нових політичних структур, трансформація політичних систем та оформлення у контексті цього взаємовідносин між державою та громадянським суспільством розглядаються в працях Д. Видріна, В. Литвина, Ф. Рудича, В. Трипольського, І. Клямкина, М. Рябчука, О. Майбороди, П. Кралюка, О. Яницького.

Важливим джерелом для оцінки стану і перспектив розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхів оформлення його взаємозв'язків з державою є соціологічний моніторинг, здійснений українськими вченими - фахівцями в галузі політичної соціології: В. Кременем, П. Ситником, В. Небоженком, М. Міщенком, Є. Головахою.

Огляд літератури свідчить про те, що дана проблема активно розробляється як вітчизняними так і зарубіжними вченими. Разом з тим, слід відзначити, що ступінь її дослідження ще не є достатнім і потребує подальшого комплексного аналізу, в тому числі й у напрямку предмету дослідження даної дисертаційної роботи.

Предметом дослідження є методологічні основи та суспільно-політична практика інституалізації та реалізації взаємовідносин між громадянським суспільством і державою в Україні.

Мета і основні завдання дослідження. Спираючись на поглиблену розробку методологічних підходів до проблеми взаємовідносин громадянського суспільства та держави, дисертаційна робота, не претендуючи на всебічне вивчення питання

і має на меті дослідження специфіки цих зв'язків в Україні у періоди тоталітаризму і посттоталітаризму. Із вищезначеної мети випливають наступні завдання:

- вивчити передумови та процес формування теорії взаємовідносин між громадянським суспільством та державою;

- дати порівняльний аналіз основних концептуальних підходів до досліджуваної проблеми. прослідкувати генетичний зв'язок між різними напрямками в суспільно-політичній думці, визначити в них загальне та особливе;

- розкрити механізм поглинання державою громадянського суспільства за тоталітарної системи, та еволюцію цього типу політичного режиму в контексті тематики дослідження;

громадянським суспільством за часів "стабільного тоталітаризму", висвітлити основні кризотворчі фактори та передумови трансформації політичної системи;

- розкрити основні макросоціальні параметри та соціополітичні особливості формування взаємовідносин між громадянським суспільством і державою в Україні у контексті суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

Методологічна основа дослідження. При виконанні дисертаційного дослідження автор прагнув врахувати різноманітний спектр загальнонаукових та спеціальних політологічних методологічних підходів. Предметом нашого дослідження є взаємовідносини між

при їхньому вивченні виявився системний аналіз. Під поняттям "система" у нашому випадку слід розуміти сукупність певних елементів, які знаходяться у взаємодії між собою та утворюють

певну єдність. При цьому слід мати на увазі, що природа громадянського суспільства та держави двояка. З одного боку, вони, в силу власної структури, самі вже є системами, а з іншого, - вступаючи у взаємовідносини між собою утворюють певну макросистему, у якій відіграють роль підсистем.

Проводячи дослідження, автор не ставив за мету детально вивчати структуру та функції інститутів громадянського суспільства і держави. Сприймаючи їх у якості двох, до певної міри цілістних систем, увага зосереджувалася перш за все на аналізі та характеристиці процесів взаємозв'язків між ними. Такий підхід дає можливість уникнути статички в дослідному процесі, не розглядати систему як застиглий механізм, а вивчати перш за все динаміку розвитку, апріорі виходячи з тези про те, що вони можуть розвиватися лише в процесі взаємовідносин між собою.

Ефективність аналізу концепцій взаємовідносин між громадянським суспільством і державою залежить також від застосування адекватно вибраних спеціальних методів. Ретроспективний аналіз дозволяє прослідкувати формування цієї теорії від моменту зародження і до її остаточного оформлення. Разом з тим, є потреба застосувати генетичний аналіз, який дає змогу віднайти коріння тієї чи іншої концепції у творчості попередників. Оскільки ж автору доводиться мати справу як з теоріями окремих діячів суспільно-політичної думки, так і з цілими напрямками та школами, вбачається за необхідне вдатися і до методу порівняльного аналізу.

Особливістю предмету даної дисертаційної роботи є те, що цей феномен, притаманний в основному тільки для західноєвропейської цивілізації та в певних, специфічних

модифікаціях, для східноєвропейської. Цим обумовлена необхідність застосування цивілізаційного підходу до об'єкту дослідження. Крім того, автором застосовані як загальнонаукові методи, так і системно-функціональний, системно-структурний підходи, методи актуалізації і багатофокусний аналіз.

Вважаємо коректним такий підхід, при якому досліджується не тільки поточний процес інституалізації взаємовідносин між громадянським суспільством і державою, але й визначаються певні елементи його перспективних напрямків, умови поведінки акторів та можливі наслідки їхньої діяльності. Такий шлях, до певної міри, дозволяє продемонструвати перспективи і наслідки визначення цих взаємозв'язків, які склалися на сучасному етапі.

Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні автором тези, що центральним пунктом теорії громадянського суспільства є взаємовідносини громадянського суспільства і держави. Автор доводить, що ідея громадянського суспільства в історії відіграє роль системомобілізуючого фактора, що визначає характер та принципи суспільно-державного устрою. Самі ж концепції взаємовідносин між громадянським суспільством і державою носять подвійний характер: з одного боку вони є рецепцією на зміни у суспільно-політичному устрої країни, підтвердженням доцільності нового стану речей, а з іншого - виступачи у ролі ідеологічних засад різного роду політичних течій, відіграють роль програм подальших перетворень.

Він висуває і обґрунтовує концепцію, у відповідності до якої встановлення в нашій країні тоталітарної системи мало на меті здійснення модернізації через підпорядкування структур та ресурсів громадянського суспільства державі. У дисертації доводиться, що суть політичної системи визначається характером взаємозв'язків між громадянським суспільством і державою, а

отже, основною генетичною ознакою тоталітарної системи є етатизація усіх сфер суспільного життя. На основі системного аналізу в дисертації досліджено основні тенденції та передумови до формування суверенного громадянського суспільства, що виникли за радянського періоду і відіграли роль кризотворчих факторів при розпаді тоталітарної системи.

Суть нинішніх суспільно-політичних процесів полягає у здійсненні нової модернізації, спрямованої на емансипацію громадянського суспільства, трансформацію тоталітарної держави у правову та відродження нації-держави. В роботі проаналізовано взаємозалежність між процесами інституалізації суверенного буття нації та формуванням громадянського суспільства. Визначено основні фактори, що впливають на інституалізацію взаємовідносин між державою і громадянським суспільством в сучасній Україні.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається його спрямуванням на вивчення теоретико-методологічних підходів до проблеми взаємовідносин громадянського суспільства і держави, процесів, пов'язаних із особливостями інституалізації та протікання цього процесу в нашій країні. Дана робота є спробою заповнити прогалини у вивченні специфіки взаємовідносин громадянського суспільства і держави як на загальнотеоретичному, так і на емпіричному рівнях. Результати дослідження можуть використовуватися при аналізі соціально-політичної ситуації в Україні, з'ясуванні напрямків та тенденцій розвитку політичної системи. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці вузівського курсу з політології, а також для підготовки узагальнюючих та монографічних наукових праць, аналітичних документів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданні відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту національних відносин і політології НАН України. Ряд матеріалів дисертації були викладені автором у публікаціях та виступах на наукових конференціях, симпозиумах, "круглих столах": "Ідеологічні засади діяльності політичних партій в Україні" (Київ, 1993), "Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи" (Київ, 1994), "Українська політологія: проблеми становлення та перспективи розвитку" (Київ, 1994).

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Її складовими є вступ, дві глави, що містять чотири параграфи, висновки, бібліографічні посилання та список літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обгрунтована актуальність та предмет дослідження, розкривається ступінь розробки проблеми, визначені методологічні підходи до її вивчення, сформульовані мета і завдання, основні положення та висновки, що містять наукову новизну, вказано на теоретичне і практичне значення дисертаційної роботи та апробацію її результатів.

В першій главі "Деякі концептуальні підходи в класичній політичній думці до питання про взаємовідносини між державою та громадянським суспільством", проаналізовано основні загальнотеоретичні та методологічні підходи до тематики дисертаційної роботи. Перший параграф цієї глави "Зародження теорії взаємовідносин між громадянським суспільством і державою" присвячений виникненню та першим етапам розвитку вчення про взаємовідносини громадянського суспільства і держави. На думку автора, поняття "громадянське суспільство" бере свої витoki з грецького полісу, філософських теорій Платона і Арістотеля.

Платонівська політична концепція - це реакція на кризу полісної системи. Можна вважати, що саме з цього часу у політичній філософії виникає дилема у баченні того, як має організовуватися суспільне та державне життя: через вільну асоціацію індивідів, що для власної безпеки уклали між собою договір та утворили державу, чи остання має панувати над особою і суспільством. Коли для Платона індивід, сім'я, суспільство та держава є органічним цілим, яке існує заради реалізації інтересів всіх і кожного, то для Арістотеля у ролі блага виступає певна автономність цих складових. Він відходить від

розуміння природи держави як тотальної єдності, вважаючи, що спроби зробити державу надмірно єдиною не мають сенсу, оскільки вона є союзом вільних людей. Зазначені філософи здійснили першу спробу сформулювати тези, які стали основою для вчення про взаємовідносини громадянського суспільства і держави.

Середньовічна держава гальмувала формування громадянського суспільства. Однак, цей процес набуває динаміки з моменту зародження капіталістичних відносин. Починається бурхливий розвиток міст, у соціумі яких і народжується громадянське суспільство. Буржуазне місто вступає у боротьбу з феодальним маєтком, і ця боротьба символізує протистояння старої феодальної держави новому громадянському суспільству. Свої перемоги місто закріплює юридично - з'являється Магдебурзьке право. Таким чином, громадянські суспільства, саморозвиваючись, одночасно стимулюють процес становлення правових держав.

У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому Т.Гоббс, як і інші філософи його часу, об'єднували в одне ціле державу та громадянське суспільство. Останнє це не що інше, як організована система правового регулювання відносин між людьми. Її існування було б не можливим без відчуження особистих прав, в результаті укладення суспільного договору.

Для Д.Локка терміни "громадянське суспільство" і "політичне суспільство" мали приблизно однакове значення. Головним предметом його дослідження є взаємовідносини особи, громадянського суспільства та держави. Він розвиває далі ідею Т.Гоббса про те, що в його основі лежить договір. Найголовнішою підставою для створення суспільства служить загальна згода на такий акт. Лише свобода виступає у ролі основного гаранту в процесі його організації.

Інакше вирішує цю проблему Ж.-Ж. Руссо. Його держава має вигляд моноліту, де часткові, окремі волі тануть, розчиняються в одній загальній волі, а громадянське суспільство в сучасному розумінні цього слова є скоріше антитезою держави. Тому саме наявність приватних інтересів, вплив "малих суспільств на велике" і створює загальний інтерес.

Просвітительство 17 - 18 ст. виступало в основному як ідеологія революцій, що обґрунтовувала право громадянського суспільства на існування, вказувала шляхи його інституалізації. На початку 19 ст. постають нові реалії, що викликають потребу у новому переосмисленні проблеми взаємовідносин між державою та громадянським суспільством. Тепер, коли останнє стало об'єктивною реальністю, в переважній більшості країн Європи воно більше не вступало у відкритий конфлікт з державою. Навпаки, останнє активно впливало на неї, надаючи останній все більш правового характеру. Світоглядні засади цих процесів і викладено в параграфі **"Оформлення цілісної концепції взаємовідносин громадянського суспільства і держави"**.

Найбільш визначним теоретиком взаємовідносин громадянського суспільства і держави є Г.В.Ф. Гегель. Він вважав, що не можна змішувати державу з громадянським суспільством, наполягаючи на тому, що вона лише інструмент захисту особистої свободи. У такому разі інтерес окремих осіб буде кінцевою метою держави. Але, оскільки вона є об'єктивним духом, то індивид набуває об'єктивності та істинності лише у ролі її громадянина. В дисертації доводиться, що саме в цьому і полягає суть гегелівської тези про домінування держави над суспільством, яке не може існувати окремо від держави. Коли у Руссо атомізовані індивиди, укладаючи договір, творять державу, то у Гегеля

навпаки, держава наводить лад у хаосі громадянського суспільства. Водночас, кінцевою її метою є щастя громадян.

Якщо для Гегеля громадянське суспільство - це продукт дійсної ідеї, тобто річ похідна від держави, то К.Маркс розцінює його у якості способу існування держави, що перетворює в неї самого себе. Більше того, політичне суспільство не зможе існувати без громадянського. Аналізуючи взаємовідносини між громадянським суспільством та державою, він підійшов до розробки теорії революції. Політична революція для нього - це революція громадянського суспільства.

А.Грамші, розробляючи далі марксистську теорію революції і розглядаючи її через призму взаємовідносин громадянського суспільства і держави, приходять до висновку про існування двох специфічних моделей цих відносин, які проаналізовано в роботі - східної і західної. На Заході розвинуте міцне громадянське суспільство домінує над збалансованою державою, відносини будуються на консенсусній основі. На Сході функція панування належить державі, а її відносини з громадянським суспільством будуються на засадах примусу. Якщо для Сходу основною парадигмою політики є домінування держави, то на Заході цьому протистоїть гегемонія громадянського суспільства.

Інший представник постгегельянського напрямку, творча спадщина якого проаналізована в дисертаційному дослідженні - Б.М.Чичерін визнавав за громадянським суспільством найширший спектр прав. Держава у нього постає в ролі верховного арбітра, який встановлює внутрішній мир і спокій, що є підґрунтям для громадянської свободи.

Згідно класифікації відомого англійського соціолога Г.Спенсера, суспільства сучасної західної цивілізації

поділяються на два типи: промисловий та військовий. Зрозуміло, що він, виступаючи за домінування громадянського суспільства над державою, репрезентував ліберальну суспільну думку. І, хоча в реальному житті й не існувало чистих промислових та військових типів, однак, кожна спробу держави втрутитися у сферу громадянського суспільства соціолог розцінював як регрес, атаку державної машини.

На думку автора, більш консервативні погляди на цю проблему мав відомий німецький філософ та соціолог В. Бундт, чия психологічна теорія справила значний вплив на погляди М. Грушевського. Він був переконаним, що лише держава має форму єдиної колективної особи. Їй протистоїть суспільство, яке в уяві філософа постає як сума товариств, довірчих союзів та інших структур, що базуються на добровільній згоді індивідів.

Дисертант вважав за необхідне досліджуючи проблеми взаємовідносин між громадянським суспільством та державою в Україні, зосередити увагу саме на аналізі суспільно-політичної думки. Підставою для цього є певна історична закономірність, згідно з якою в країнах, де не створена власна державність, має місце тенденція до "ідеологізації" політики, з одночасною політизацією культури та громадського життя. У таких державах громадянські прагнення не можуть виявлятися через легальну практичну діяльність, а тому знаходять свій вираз у теоретичних програмах та ідеологічних концепціях.

З іншого боку, автор змушений прийти до висновку, що традиційно ідеологія та філософія у нас орієнтувалися на національне, а не на громадянське, а основа української нації характеризувалася як "селянська". Урбаністична культура вважалася явищем чужеродним, космополітичним. Тому, нажалі,

можна говорити про відсутність розвинутої концепції взаємовідносин між державою та громадянським суспільством у тій формі, яка існувала в Німеччині, Англії та Франції.

Виключенням є політико-правова теорія Б.Кістяківського, яка стала якісно новим кроком у світовій суспільній думці. Це був солідаризм у формі так званого "правового соціалізму", що мав на меті підпорядкування економічного життя культурним запитам суспільства. Крім того, автор робить спробу аналізу досить оригінальної теорії В.Липинського у якого громадянське суспільство криється під терміном "громадянство". Держава, за В.Липинським, є силою стримуючою, консервативною, а громадянство - прогресивна. Ситуація визначається тим, у кого краща організація. Коли громадянство знищує слабку державу, починається анархічний рух вперед і самоліквідація суспільства; коли держава поневолює громадянство, настає повний застій; коли ж сили держави і громадянства взаємоурівноважені, відбувається їхній гармонійний розвиток.

Як ми можемо пересвідчитися, проблема, що розглядається в даному дослідженні, є актуальною для усіх світоглядних напрямків. Умовно методологічні засади взаємовідносин між громадянським суспільством і державою можна розділити на три парадигмальні групи. По-перше, "ліберальна парадигма", яка передбачає плюралізм у сферах громадського життя, парламентаризм, конституціоналізм, представництво інтересів груп громадянського суспільства через політичні партії та організації, ідеологічну емансипацію. По-друге, існує "соціал-демократична парадигма", яка розширює функції держави за рахунок громадянського суспільства, при цьому обидві гілки є соціально відповідальними. На базі зближення функцій та

інтересів громадянського суспільства і держави інтенсивно розвиваються корпоративістські тенденції. І, нарешті, "неоконсервативна парадигма" що ставить за пріоритет проміжні інститути (церква, громада) та наголошує на необхідності створення "суспільства добробуту" і "держави загального добробуту", коли носіями соціальних програм є громадські інститути.

Друга глава "Взаємовідносини між державою і громадянським суспільством: теорія та суспільно-політична практика" охоплює коло питань, пов'язаних із специфікою взаємовідносин між державою і громадянським суспільством в Україні протягом останніх десятиліть. Перший її параграф "Держава і громадянське суспільство в Україні за радянського періоду" присвячено аналізу тоталітарної системи в контексті предмету дисертаційного дослідження.

Автор вважає, що криза часів індустріалізму поставила європейську цивілізацію перед дилемою: чи розвивати далі традиційні інститути і відносини, чи шукати порятунку в нових право або ліворадикальних формах політичних режимів. В Україні, як складовій частині Радянського Союзу, починає діяти особлива стратегія модернізації, суть якої полягала у встановленні лівого тоталітарного режиму. Він формує політичну систему, генетичними ознаками якої є формування особливого суб'єкту політики - партії-держави, яка охоплює всі сфери суспільного і державного буття, та поглинання державою, а точніше партією-державою, інститутів громадянського суспільства. Саме ці два феномени і визначають характер системи як тоталітарної, оскільки існують впродовж усього періоду її існування.

Для європейської системи є характерним розвинуте

громадянське суспільство та оформлена соціальна структура, а держава є лише елементом надбудови. На противагу цьому азіатській моделі притаманно повне ототоження держави з надбудовою, та поглинання нею базису. Політичні, владні, власницькі відносини тут становлять єдине ціле. Громадянське суспільство здатне самоорганізуватися не на класовому, а лише на становому рівні.

Поряд зі змінами у базисі, мають місце кардинальні перетворення у надбудові. З'являється унікальний феномен, названий "партією-державою", аналізу якого відводиться у дисертації особливе місце. Мова йде про повне злиття єдиної правлячої партії з державними інститутами, що переходять під повний контроль відповідних партійних органів. Партія перестає бути інститутом громадянського суспільства. Більше того, традиційні його структури - профспілки, молодіжні організації, творчі спілки формально продовжують існувати, але втрачають свою самостійність, переходячи під владу партії.

В дисертації доводиться, що партія-держава поглинає суспільство на двох рівнях: розкладаючи, атомізуючи націю-державу та перетворюючи аморфну масу населення в об'єкт маніпуляцій, та на інституціональному рівні, коли одержавлюються конкретні структури. Роль квазігромадянського суспільства виконує так званий тоталітарний суспільно-політичний рух, що є системою формалізованих одержавлених структур, які за демократичного устрою належать громадянському суспільству, а в умовах тоталітаризму формують соціальну базу режиму. Цей рух є головним знаряддям індоктринації мас, засобом контролю за громадянами, що не належать до партійно-державного активу. Тоталітарний суспільно-політичний рух має виховати у мас позитивне сприйняття

політичного режиму, методів реалізації влади, іншими словами, ліквідувати можливість конфлікту між державою та громадянами.

Економіка за тоталітарної системи монополізована державою. Однак профспілки, інші організації груп інтересів володіють формальним правом брати участь в управлінні нею, виконуючи дорадчі функції, залучаючись до планування, розробки нормативних актів в галузі трудового законодавства, забезпечуючи соціальний аспект організації виробництва. Головна ж роль в управлінні ним належала не державі, а партії, що виступала у ролі авангарду суспільства. Однак, враховуючи вищевикладене, автор вважає, що в Україні існував особливий тип індустріальної демократії, який, реалізовувався на формально-інституціональному рівні.

Вони мають об'єктивний характер, повністю знищити їх не можливо. У період стабілізації та розпаду тоталітарної системи, держава поступово втрачає контроль над сферою громадянського суспільства. Вона, хоча й продовжує зберігати своє панування на інституціональному рівні, проте діяльність цих структур носить суто формальний характер, а згодом, деякі з них, перш за все творчі спілки, стають осередками виникнення опозиції до режиму (наприклад, Спілка письменників України). Крім того, ряд феноменів громадянського суспільства, остаточно не зникнувши, набувають латентного, маргіналізованого характеру. Перш за все це стосується приватної власності та ринкових відносин, які хоча

підстави вести мову про існування з середини 60-х і до кінця 80-х в Україні особливого типу індустріальної демократії та специфічної ринкової системи.

У параграфі "Специфіка взаємовідносин громадянського суспільства і держави в посттоталітарній Україні: тенденції та перспективи", автор робить спробу проаналізувати закономірності інституалізації відносин між громадянським суспільством і державою в Україні.

Дисертант приходить до висновку, що суть нинішніх соціально-політичних процесів, що проходять в Україні, полягає у спробі чергової модернізації, ключовим моментом якої є емансипація громадянського суспільства та трансформація тоталітарної держави у правову. Таким чином повинно відбутися повернення української нації у поле європейської цивілізації. Політична реформа має своїм завданням конституювання демократичних відносин і процедур, які здійснюються інститутами громадянського суспільства і правової держави.

В дисертації доводиться об'єктивність даного процесу, яка полягає в тому, що громадянське суспільство у значній мірі є системою, розвиток якої носить діалектичний та синергетичний характер, тобто домінуючими є не суб'єктивні, а об'єктивні фактори. Разом з тим, для політичної культури української нації притаманною залишається традиція домінування держави над суспільством. Отже, перехідний період від тоталітаризму до демократії буде позначений переважаючим впливом держави на громадянське суспільство, а не навпаки. У концептуальному плані більшу популярність матимуть етатистські теорії. Сама ж ідея громадянського суспільства відіграватиме ту роль, яку вона мала в 17 - 18 ст. у Західній Європі, а саме системомобілізуючого фактора.

Як вважає автор, специфіка історичної долі України полягає у тому, що на її терені зараз відбувається унікальний триєдиний

процес формування громадянського суспільства, побудови правової держави та відродження нації. Як свідчить історія, досі ніхто не йшов таким складним шляхом. Цей розвиток визначається надзвичайною багатофакторністю та складним симбіозом традицій і новацій.

Він дотримується точки зору, у відповідності до якої найближчим часом проходить формування трьох основних пар суперечностей: громадянського суспільства і держави; економіки і держави; громадянського суспільства і економіки. Перше протиріччя пов'язане з двоєдиним процесом побудови правової держави та формування громадянського суспільства. Зрозуміло, в нашому суспільстві превалює етатистська свідомість, а з правовою державою пов'язуються надії на наведення порядку у суспільстві. Це об'єктивно викликати бажання передати більше прав державі, що потягне несприйняття у певній частині ліберально орієнтованих структур громадянського суспільства. Друге протиріччя містить цілий ряд суперечностей, які пов'язані з тим, що економіка є до певної міри незалежною від держави, а в перехідних суспільствах чи не найголовнішим полем суперечностей між ними. До останніх можна віднести питання про співвідношення і взаємовідносини приватної та державної власності, широту ринкових відносин та ступінь державного регулювання економіки, протиріччя між економічними та політичними пріоритетами.

Отже, питання про те, у чиїх руках знаходиться керівництво економікою буде досить довго залишатися відкритим не тільки де-факто, але й де-юре, при чому одночасно породжуючи третю суперечність. Суть її у тому, що об'єктивні закони економіки часто є антигуманними, такими, що суперечать соціальній справедливості, яку мають захищати перш за все структури

громадянського суспільства. Це призведе до втручання держави, яке буде особливо активним саме у перехідний період. Але необхідно мати на увазі, що через неправовий характер останньої, відсутність необхідних законних механізмів, цей процес може бути досить гострим, носити авторитарно-етатистський характер. З іншого боку, вбачається надто сумнівним існування сьогодні в Україні держави як єдиного, чітко структурованого організму. Замість нього фактично існують кілька до певної міри автономних центрів, у яких переплітаються як горизонтальні так і вертикальні структури влади, зв'язані між собою лобістськими групами. Ці автономні центри носять переважно регіональний характер. Між ними, з одного боку, йде певне погодження інтересів, а з іншого - конфлікт за контроль над головними владними вертикалями. Ці центри намагаються нарощувати власні структури зв'язку з новою економікою, підприємництвом, криміналітетом.

Робиться висновок про те, що сучасну модель взаємовідносин громадянського суспільства та держави визначає такий стан речей, при якому стара тоталітарна система продовжує існувати латентно у вигляді політичної субкультури, що складається із окремих політичних та суспільних інститутів і відносин, менталітету. Водночас, конституційована демократична система поширюється, в основному, на правові норми і певний ареал ідеології. Вона представлена окремими новоствореними інститутами та процесами.

Між цими підсистемами лежить простір, не включений до жодної з них, оскільки вони не взмозі його контролювати. Переважно це сфера соціально-економічних відносин, які через свою невідпорядкованість ні громадянському суспільству, ні державі носять спотворений маргіналізований характер. Видалення

чи збереження цієї "ракової пухлини" і буде визначати у найближчій перспективі характер взаємовідносин між громадянським суспільством і державою в Україні.

У висновках містяться основні підсумки та узагальнення, що витікають із результатів дослідження.

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях:

1. З двох зол вибираємо менше? // Віче. - N3. - 0,5 д.а. ;
2. Особа в загальному плані // Віче. - 1994. - N10. - 0,4 д.а. (в співавторстві).
3. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) // Український історичний журнал. - 1994. - N5. - 1 д.а. (в співавторстві).
4. Авторитарні режими Європи та СРСР на перешкоді формування громадянського суспільства // Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи. Зб. матеріалів до міжнародного наукового симпозиуму. - К., 1994. - 0,1 д.а.

Bezverkhy V.B. The Relations Between Civil Society and State in Ukraine: a Politological Analysis.

The thesis for a Candidate degree of Political Sciences in speciality 23.00.02 - Political Institutes and proceses, Institute of Ethnic and Political Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, 1995.

It has been substantiated that the problem of interrelation between civil society and state is a central point in the theory of civil society. It has been proved that in a historical process idea of civil society plays a part of a mobilizing-system factor which determines a nature social and political

order. The author has investigated essential trends and preconditions to form a sovereign civil society, which had sprung up during the soviet period. It has been defined essential factors which influence in the institutionalization of interrelations between the state and civil society in a modern Ukraine.

Безверхий В.Б. Взаимоотношения между гражданским обществом и государством в Украине: политологический анализ.

Дисертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 32.00.02 - политические институты и процессы, Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, Киев, 1995.

Установлено, что тип взаимоотношений между гражданским обществом и государством является основным фактором, характеризующим политическую систему. Идея гражданского общества выступает в роли системомобилизующего катализатора, который определяет сущность модернизационных изменений в обществе и государстве. В настоящее время в Украине происходит триединый процесс суверенизации гражданского общества, построения правового государства, формирования нации-государства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, домінування, інституалізація, тоталітаризм, демократія, взаємовідносини, структури, суспільно-політична думка.

454933

AB

32.864

AB 32.864